A Typological Investigation of Forged Historical and Cultural Ceramics in Iran

Mehdi Razani[1*], *Zahra Shojai Maleki* [2]

1*..Associate Professor, Faculty of cultural materials conservation, Tabriz Islamic Art University, Iran

2. MS. Archaeometry, Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic art University, Iran

Abstract

the issue of forgery is of great importance in studying the authenticity of artistic and historical objects in the field of cultural artifacts. Ceramic, has been one of the most important human achievements that has subjected to various forms of forgery throughout history. Determining the authenticity of ceramic works requires understanding the multi-faceted nature of the material composition, construction methods, and decoration of the objects, as well as recognizing different types of forgery. Evaluating forgery in ceramic objects requires an assessment of the artistic-historical and aesthetic aspects of the crafted object, the authenticity of the manufacturing technology and production component, and the authenticity of subsequent interventions and additions. Therefore, determining authenticity in the face of forgery requires a specialized perspective and approach towards suspicious objects. This article aims to explore the various types of forgery in ceramics and examine the typology and methods of forgery in historical and cultural ceramics of Iran. The results, regardless of the historical context of forgery, indicate the development of forgery in ceramic objects during recent centuries and its presence in the antique market and the conservation of historical artifacts.

Keywords: Forgery, Authenticity, Historical Artifacts, Ceramics

Knowledge of Conservation and Restoration

Vol. 6(1) No.15
May 2023

https://kcr.richt.ir

Pages: 38 to 49

Corresponding Author
Mehdi Razani
Associate Professor,
Faculty of cultural materials conservation, Tabriz Islamic Art University, Iran

Email
M.razani@tabriziau.ac.ir

Copyright © 2020,Knowledge of Conservation and Restoration. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-noncommercial 4.0. International License which permits copy and redistribute the material just in noncommercial usages, provided the original work is properly cited.

گونه‌شناسی جعل سفالینه‌های تاریخی و فرهنگی در ایران

مهدی رازانی[1*]، زهره شجاعی ملکی[2]

۱*. دانشیار، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۲. دانشجوی دکتری حفاظت و مرمت آثار فرهنگی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر تهران، تهران، ایران

چکیده

پرداختن به مقوله جعل برای تعیین اصالت اشیاء هنری و تاریخی از اهمیت بسیاری در مطالعات حوزه آثار تاریخی- فرهنگی برخوردار است، سفال‌ه از مهمترین دست‌آوردهای بشری بوده که در طول تاریخ دست‌خوش گونه‌های مختلف جعل قرار گرفته‌اند. پیش‌شرط تعیین اصالت در آثار سفالی شناخت چند وجهی ماده سازنده و روش ساخت و آراستن اشیاء و همچنین شناخت گونه‌های جعل است. بررسی شناخت جعل در اشیاء سفالین مستلزم ارزیابی جنبه‌های اصالت هنری- تاریخی و زیبایی‌شناختی شئ ساخته شده اصالت فناوری ساخت و تولید اجزا و اصالت مداخلات و الحاقات بعدی است به‌همین دلیل تعیین اصالت، در مقابل جعل مستلزم دید و نگرشی تخصصی در رابطه با اشیاء مشکوک است. در این مقاله سعی بر آن است تا با بررسی انواع جعل در زمینه سفال‌ها به برآیندی از گونه‌شناسی و روش‌های جعل سفالینه‌های تاریخی- فرهنگی ایران پرداخته شود. نتایج فارغ از مباحث جعل در دوره تاریخی نشان‌دهنده توسعه جعل اشیاء سفالی در طی قرن اخیر و در بازار عتیقه و مرمت آثار تاریخی بوده است.

واژگان کلیدی: جعل، اصالت، آثار تاریخی، سفال.

فصلنامه دانش حفاظت و مرمت

سال ششم، شماره ۱

شماره پیاپی ۱۵، بهار ۱۴۰۲

https://kcr.richt.ir

صفحات: ۳۸ تا ۴۹

نویسنده مسئول

مهدی رازانی

دانشیار، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

رایانامه

M.razani@tabriziau.ac.ir

دسترسی به این مقاله برای همگان آزاد است. هرگونه استفاده غیرتجاری از آن در صورت ارجاع مناسب، مجاز شناخته می‌شود.

مقدمه

گسترش جعل آثار تاریخی و ضرورت شناسایی اشیاء اصیل در میان انبوه اشیاء مشکوک، موجب می‌شود تا باستان‌سنجان وارد عرصه مطالعات آزمایشگاهی بر روی آثار موزه‌ها و مجموعه‌ها شوند. در این میان به توجه به محدودیت‌های موجود از قبیل عدم انتشار و اشاعه روش‌های جعل و حتی شناسایی انواع جعل در اشیاء تاریخی و به‌خصوص آثار سفالین این موضوع دستمایه مقاله حاضر گردیده است. به‌دلیل اینکه جعل فقط در حالت فیزیکی و شیمیایی آثار انجام می‌شود آگاهی از شیوه‌های ساخت و تولید و آسیب‌شناسی آثار می‌تواند در شناسایی جعل بسیار کاربردی باشد همچنین استفاده از آزمایش‌های علمی و دستگاهی و مطالعات تاریخی و سبک‌شناختی در جهت پی‌بردن به فناوری کار و زمان به‌کارگیری مواد و مصالح بسیار مفید خواهد بود. از زمانی که اشیاء فرهنگی و تاریخی مورد توجه موزه‌ها و مجموعه‌ها قرار گرفتند، جعل هم شکل گرفته است؛ یعنی ساخت اشیایی که کاملاً شبیه به شیء یا اثر اصلی باشد. در مطالعه آثار تاریخی و فرهنگی موضوع اصل یا جعلی بودن اشیاء بدون شک از مهم‌ترین نکاتی است که پژوهشگر باید درنظر بگیرد، استناد به شیء جعلی اطلاعات تاریخی و فرهنگی گذشتگان را مخدوش می‌کند (Scott,2016). جعل گسترهٔ آثار، به لطف افزایش روزافزون تقاضا و به مدد فناوری‌های جدید و مهمتر از همه غارت افسارگسیختهٔ اشیاء باستانی از دهه‌ها پیش به یکی از معضلات و چالش‌های جهانی تبدیل شده است. کشور ایران نیز که جای‌جای آن مهد فرهنگ‌های باستانی و خاکش مملو از آثار گران‌بها به قدمت هزاران ساله است، نه تنها از این قاعده مستثنی نبوده، بلکه همواره در صدر فهرست مناطق مورد نظر قاچاقیان بین‌المللی قرار داشته است. جعل سبک‌ها و آثار سفالی عهد باستان، تحقیقات و نتیجه‌گیری‌های حوزه باستان‌شناسی را به گمراهی می‌کشاند. چنانچه آثار جعلی به نام اصل پذیرفته شوند، نوعی انحراف دروغین امروزی بر دنیای باستان تحمیل می‌شود که با اهداف باستان‌شناسی و تاریخ در تضاد است (ماسکارلا ۱۳۹۸). جعل و بدل‌سازی در آثار هنری و تاریخی به‌طور تقریبی با جنبش عتیقه دوستی در دوره رنسانس و سپس در عصر روشنگری با تشکیل موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی و جمع‌آوری میراث تمدن‌های باستانی شکل جدی‌تری می‌گیرد. جعل آثار هنری و تاریخی در واقع یک نوع آفرینش مخرب در سیر تاریخ هنر و تمدن کشورهاست که با بازار ارتباط مستقیم دارد (رازانی، نصیرزاده،۱۳۹۲).

جعل به‌عنوان اثری که از لحاظ ظاهری شبیه به آثار اصیل است و گاهاً با همان مواد ساخته می‌شود و هدف از ساختن آن ارائه به عنوان اثر اصیل است. از کلمه بازتولید در توصیف اشیائی که از دیدگاه ظاهری شبیه به آثار یک دورهٔ زمانی مشخص هستند، استفاده می‌کند. اثر وصله‌کاری شده به‌عنوان اثری که از قطعات چند شیء اصیل ساخته شده است تا شبیه به خصوصیات ظاهری گروهی از اشیاء اصیل باشد و در نهایت آثار اصیلی که آسیب دیده‌اند و به‌گونه‌ای تعمیر می‌شوند که کامل به‌نظر برسند (Caple,2006).

در این میان مطالعه و بررسی ظروف سفالی ایران، علاوه بر افزودن بر آشنایی با فرهنگ‌ها در سلسله‌ها و ادوار مختلف، تداوم تأثیرات این هنر را در هر دوره آشکار می‌سازد و شیوه‌های ساخت و تزئین بارزترین اسناد تداوم تأثیرات در این اشیاء هستند که امروزه جاعلان با دانستن فرم‌های خاص سفالینه‌های باستانی، قالب‌گیری و ساخت آن‌ها و انجام پیرسازی و کهنه‌نمایی، آثار خود را تولید و در واقع جعل می‌کنند (قاسمی و شیرازی،۱۳۹۱). با توجه به مسأله موجود در جعل آثار تاریخی و فرهنگی و به‌خصوص جعل آثار سفالین تاریخی و تصریح بر این امر که مطالعات اصالت‌سنجی اشیاء و آثار فرهنگی-تاریخی از مهم‌ترین بخش‌های حوزه پژوهش‌های باستان‌سنجی است، این مقاله تلاش دارد تا در قالب یک بررسی علمی عمده اصول و روش‌های علمی باستان‌سنجی در رابطه با شناسایی گونه‌های مختلف جعل آثار سفالین را مورد بررسی و کنکاش قرار دهد. پژوهش حاضر، با استفاده از روش مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهده اسنادی انجام شده است. در راستای

دست‌یابی به اهداف پژوهش از شیوه‌ای تحلیلی- توصیفی بهره گرفته شده است.

ضرورت انجام تحقیق

لازمه درک و شناخت معضل جعل، آشنایی با فرهنگ جعل است. بررسی و تمییز اصل از بدل و جعل اشیاء، میزان ضرورت تحقیق بر روی شیء جعلی و فعالیت‌هایی همچون حفاظت و مرمت را کاهش می‌دهد؛ درپی آن از صرف هزینه و مواد مرمتی و اتلاف وقت جلوگیری می‌شود؛ همچنین در صورت شناسایی روشی علمی احتمالاً تا حدی بتوان تفکر ساخت سفال جعلی را محدود کرد؛ و در امور قضایی با اثبات جعلی بودن آثار، افراد سرشناسی را که به این امر متهم هستند را به سزای اعمال رساند. امروزه آثار هنری و تاریخی، حتی جعلی فروش پرسودی در بازار دارند، به همین دلیل بعضاً خریداران و مجموعه‌داران با علم به تقلبی بودن آثار تمایل به خرید آن‌ها دارند. همچنین عواملی مانند انگیزه مسئولین و صاحبان آثار جعلی، کم بودن نیروی متخصص و کارآمد برای شناسایی و تشخیص اصل از بدل و همچنین هزینه بالای انجام آزمایشات شناسایی آثار، موجب گسترش پنهان جعل در دنیای امروز شده است. آثار فرهنگی و تاریخی هر کشور نشان‌گر هویت ملی و مشترک مردمان آن است و آثار جعلی و تقلبی در خدشه‌دار کردن تطور هنری و تاریخی تمدن‌های باستانی نقش قابل وجهی دارند؛ بنابراین، پرداختن به بحران جعل، تقلب و ضرر آن‌ها، برای درک صحیح از واقعیات گذشته بر مبنای آثار اصیل، برای تاریخ هنر هر کشور بسیار مهم است. کشور ایران نیز همانند سایر تمدن‌های باستانی از این بحران فرهنگی در امان نبوده؛ در همین راستا پرداختن به این موضوع با توجه به روند رو به افزایش جعل آثار سفالین بسیار حائز اهمیت است.

پیشینه مطالعات جعل اشیا تاریخی

ادبیات موجود در رابطه با جعل آثار تاریخی در ایران و جهان چندان مستقل و یکپارچه نیست و به تبعیت از آن در زبان فارسی نیز این ادبیات چندان ساخته و پرداخته نشده است. در طی چند دهه گذشته پژوهشگرانی (رازانی و دیگران۱۳۸۷، الف، رازانی و نصیرزاده،۱۳۹۲، نیک‌بر، ۱۳۸۲). به موضوع انواع و تاریخچه، بررسی قوانین موجود، نمونه‌سازی و مشابه‌سازی با آثار تاریخی پرداخته‌اند در منابع کهن‌تر نیز پژوهشگرانی مانند قمر آریان به جعل امضاء و انتساب آثار به برخی هنرمندان (آریان، ۱۳۶۲) و همچنین جعل اسناد کشاورزی در دوره‌ی مغول (پطروشفسکی، ۱۳۵۷) اشاراتی شده است. در منابع مکتوب قدیمی بین قرون سوم تا اواخر قرن ۱۲ هجری درباره ایران، مفهوم جعل و بدل درباره اشیائی که امروزه به عنوان اشیاء هنری و یا آثار باستان‌شناسی به آن‌ها نگاه می‌کنیم، نه به‌صورت موضوعی فلسفی بلکه در شکل توصیف تاریخی و توضیح اخلاقی و جامعه‌شناسی بازتاب یافته است. آثار افرادی مانند ابن خلدون (۸۰۸-۷۳۲ ه.ق) ابن بطوطه (۷۷۹-۷۰۳ ه.ق) و دیگران نیز از منظر اطلاعات تاریخی در این مورد اهمیت می‌یابند. ابن‌اخوه در کتاب (معالم‌القربة فی احکام‌الحسبة) به وظایف محتسب شهر پرداخته و در مورد اصناف (کارگران و گچ‌کاران، نجاران، چوب‌بران) فروشندگان سفال و سفالگران و فخاران، و روش ساخت و یا مرمت آثار جعلی توسط آنها به‌صورتی که سالم به‌نظر برسند، صحبت می‌کند. ابن‌مسکویه (درگذشت ۴۲۱ ه.ق) و ابن‌خلدونبه دانیالی جعال یا دانیالی کاتب، به‌عنوان کسی که به نوشتن و جعل اسناد و نسخ خطی می‌پرداخته، اشاره می‌کنند (ابن خلدون ۱۳۴۵، ابن مسکویه ۱۳۸۹). در قابوس‌نامه از دبیری با نام ربیع‌بن‌مطهر قصری نام برده می‌شود که در تقلید خط و جعل نسخه‌های خطی مهارت داشت (صفی‌پور، ۱۳۸۸). تعداد زیادی از افرادی که از آن‌ها در این منابع به‌عنوان جاعلان نسخه‌های خطی یاد می‌شود، در ایران کاتبان و دبیران دربار هستند و تحت فرمان حاکمان یا شخص قدرتمندی انجام وظیفه می‌کردند. در حوزه نقاشی و مرقع‌نویسی به اهمیت یافتن آثار افرادی مانند کمال‌الدین بهزاد در زمینه نقاشی و میرعلی‌هروی در زمینه خوشنویسی اشاره می‌شود که به‌دنبال این مقبولیت نسخه‌هایی به سبک این استادان و با تقلید امضای ایشان توسط شاگردان و یا همکاران آن‌ها ساخته و فروخته می‌شده (مایل هروی، ۱۳۹۴). بیشترین حساسیت نسبت به موضوع جعل و بدل در این دوره‌ها، درباره نسخ خطی و نقاشی خود را نشان می‌دهد. این حساسیت

و توجه از سه دید نشأت می‌گیرد. دیدگاه اول درباره این دشواری است که به‌عنوان سند، معنای سیاسی، فرهنگی و تاریخی به‌خود می‌گیرند و براساس شرایط زمانه ممکن است با تغییر متون نوشته شده و تولید نسخه‌های جدید، آراء و عقاید متفاوتی را به شخصیت‌های سیاسی دینی و فرهنگی نسبت دهند و به همان نسبت در تغییر هویت فکری آن‌ها نقش به‌سزایی داشته باشند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳).

به علاوه مطالعاتی نیز توسط اسکار وایت ماسکارلا بر روی عملیات پیرسازی چند اثر فلزی و کاغذی در کتاب ازدیاد جعل آثار باستانی ایران در سال ۱۳۹۸ انجام شده است (ماسکارلا،۱۳۹۸). در مقابل از نقطه نظر مبانی نظری حفاظت و مرمت فیلدن و یوکیلهتو برای مشخص کردن اصالت در میراث جهانی، اصالت در طرح، طرز ساخت، مصالح و محیط پیرامون را مطرح کرده‌اند، که در این میان اصالت در مصالح مقدم بر اصالت در طرح و طرز ساخت است (فیلدن و یوکیلهتو ۱۳۸۲: ۴۲-۴۱).

دیدگاه دوم که در نسخ خطی و نقاشی مرقع‌ها مصداق می‌یابد؛ برخاسته از اقبال و اهمیتی بوده که نسخه‌های قدیمی‌تر و در واقع دارای قدمت در میان نسخه‌شناسان و کاتبان داشته‌اند. برای مثال اضافه کردن تاریخ و مهرهای قدیمی مالکین به انتهای کتاب‌های جدیدی که از روی نسخه قدیمی ارزشمند تهیه شده‌اند و در نگاه به سنت استاد شاگردی و تقلید خط خوشنویسان و شیوه‌های نقاشی استادان مطرح، باز می‌گردد (روان‌جو ۱۳۹۱). در کتب تاریخی از سایر آثار گذشتگان که شامل آثار غیر از نسخه خطی می‌باشند، با عنوان‌های گنج و عتیقه یاد می‌شود (ابن خلدون، ۱۳۴۵؛ نگهبان ۱۳۸۵). قبل از شروع فعالیت‌های باستان‌شناسی در ایران، توجه و علاقه به آثار گذشتگان در بین مردم و رجال سیاسی حاکمان محلی و حتی شخص شاه، به شکل جمع‌آوری عتیقه و گنج‌یابی تجلی داشت. اولین گروه‌های باستان‌شناسی در واقع خارجی‌هایی بوده‌اند که با عنوان جهانگرد یا عناوین سیاسی وارد کشور شده و علاقه‌مند به جمع‌آوری اشیاء ایرانی و منتقل‌کردن آن به کشورهای خود بودند. در واقع بخش قابل‌توجهی از آثاری که به کلکسیون‌های هنر اسلامی در موزه‌های مطرح دنیا منتقل‌می‌شدند و علاقه این افراد به ایران به‌عنوان کشوری بی فرهنگ عجیب برمی‌گردد (دل‌زنده، ۱۳۹۵).

این انتقال آثار از زمان ناصرالدین‌شاه با اعطای امتیازات حفاری و جمع‌آوری آثار عتیقه کشورهای غربی ممکن شد و در زمان مظفرالدین‌شاه قراردادی به مدت ۶۰ سال بین دولت ایران و فرانسه امضاء شد که تمام حقوق و جمع‌آوری آثار عتیقه به فرانسویان واگذار گردید (داود، ۱۳۷۸). با حضور سردار سپه در عرصه سیاسی کشور و مطرح کردن مفاهیمی همچون هویت ملی و ورود دوباره طبقه روشنفکر و تحصیل‌کرده به عرصه اجتماعی و فرهنگی ایران، اهمیت آثار متعلق به ادوار گذشته روشن‌تر می‌شود. با تأسیس انجمن آثار ملی و سپس تصویب قانون عتیقات امتیازات گروه‌های فرانسوی لغو شده و افرادی همانند پوپ و گریشمن هرتسفلد، به این عرصه وارد می‌شوند و تا اندازه‌ای شکل خروج اشیای عتیقه ایرانی را تغییر می‌دهند (نگهبان، ۱۳۸۵).

توجه این‌چنینی به اشیاء ایرانی، باعث تشدید تولید نوعی از آثار می‌شود که قبل از این نیز به‌صورت پنهان و یا محدود وجود داشته‌اند. محصولاتی که به‌نوعی تقلید از آثار ادوار گذشته می‌باشند و از سوی پژوهشگران خارجی و طبقه روشنفکر داخلی مورد تمجید و تحسین قرار گرفتند. این محصولات در دو دسته ارائه می‌شدند: آثاری که توسط افراد ماهر تولید می‌شدند و به‌عنوان اشیای دسته اول قدمت داشته، داد و ستد و تحسین می‌شدند؛ و یا نمونه‌های خام دستانه‌تری که برای جلب نظر توریست‌های غیرمطلع خارجی تولید می‌شدند (شاردن، ۱۳۶۲). در میان پژوهشگرانی که درباره ایران کارکرده‌اند نظرات مختلفی درباره این آثار وجود دارد. از آن‌جمله مجتبی مینوی به‌عنوان کارشناس نسخ خطی به سنت دوباره‌نویسی نسخ خطی و یا ساخت نمونه دیگری به همان روش، در مواقعی که بخش‌هایی از خطوط و نوشته‌ها خوانا نبودند اشاره می‌کند. از این نظر نمی‌توان به‌عنوان آثار جعلی به آن‌ها نگاه کرد (مینوی، ۱۳۵۱). به‌طوری‌که بلر نیز تمام این آثار را که با نیت اقتصادی ساخته شده‌اند جعلی می‌داند (Blair, 2011).

شکل۱. گونه‌های جعل در آثار سفالین

مهم‌ترین گونه‌های جعل در سفالینه‌های تاریخی و فرهنگی

به‌صورت کلی می‌توان مهمترین گونه‌های جعل آثار سفالین در ایران را ذیل موارد زیر خلاصه نمود

الف) نخست جعل تاریخی سفال: در این رابطه ساخت اشیاء سفالی به سبک‌های قیمی‌تر و ساخت اشیاء سفالی با استفاده از روش‌ها و مواد تاریخی قابل بحث است؛

ب) جعل در بازار عتیقه: در این راستا جعل اشیاء با ترکیب نمودن دیگر ظروف و همچنین تکه‌چسبانی سفال‌های گمنام به یکدیگر قابل اشاره است؛ و

ج) جعل و تحریف توسط مرمتگران و تعمیرکنندگان آثار تاریخی که در زیر شرح داده خواهد شد(شکل ۱)

جعل تاریخی سفال در ایران

مسأله جعل ماهیتی تاریخی و کهن دارد، پیش از دوره قاجار جعل بی‌معنی بوده است. جعل تاریخی به‌معنای امروزی آن از دوره قاجار شروع شده است، به‌دلیل اینکه موزه‌ها تا آن زمان تشکیل نشده بودند و موزه‌داران به‌دنبال آثار و گالری پرکردن نبودند. از این رو صنعتگران دوره قاجار، از روی طرح‌های قدیم آثار جدیدی می‌ساختند که می‌توان به آنها آثار غیراصل گفت. زیرا وقتی صنعتگران این آثار را می‌ساختند از آنها با عنوان اشیاء قدیمی یاد می‌کردند، نه به‌عنوان اثری که خودشان ساخته بودند. بر اساس شرحی که هانری رنه دالمانی در سفرنامه خود (۱۳۷۸) از این رویداد ارائه کرده است، مشخص‌می‌شود که مسأله تاریخی بودن جعل یا جعل‌های تاریخی، یا آثار غیراصیل تاریخی از زمانی شروع شد که در خارج و حتی داخل کشور بازاری برای این آثار به وجود آمد، و هنرمندان و پیشه‌وران دوره قاجار با کهنه‌کاری، پتینه‌کاری و غیره آثار قدیمی تولید می‌کردند. به عنوان مثال ساختن ظروف به سبک قدیم، از زمانی‌که کاشی‌های فلزی رنگ قدیمی مشتریان بیشتری یافت، در ایران نیز ظرف‌ها و کاشی‌هایی با روکش یا لعابی به همان شیوه رونق‌گرفت.

هانری رنه دالمانی اطلاعات جالبی درباره موادی که صنعتگران ایرانی برای ساختن کاشی‌های ساختگی یا تقلبی به کار می‌برند، نقل می‌کند. او می‌گوید: جاعلان پس از فرایند پخت سفال، درزهایی را در جدار و ته آن ایجادکرده و با قراردادن در بوته‌ای سنگی و ریختن شن نرم دور سفال، چند روز آن را تحت فشار زیاد قرارمی‌دهند. فشار حاصل باعث بیرون‌آمدن رنگ مینا از شکاف‌ها می‌شود. با پرکردن ظرف مملو از روغن به مدت یک هفته و سپس قبل از خشک شدن سفال با قراردادن در محلولی رقیق از مردار سگ، قلیا، سیلیس، سفیداب، دوباره به کوره رفته که باعث نقش بستن رنگ فلز در برخی از قسمت‌های سفال می‌شود؛ و با ایجاد درزهایی دیگر، مجدداً در روغنی غلیظ و سپس شیره انگور قرار می‌گیرد که باعث پدیدارشدن رنگ‌های مختلف است. در ادامه به‌مدت یک ماه در کوره‌ای با حرارت بین ۶۰ تا ۸۰ درجه حرارت و پر دود نگه داشته می‌شود.

جاعلان با ایجاد لعاب روی ظروف، باعث بسته شدن درزها و خلل و فرج آن می‌شوند و ظروف سفالی ر همانند کاشی رنگ می‌کنند و کمتر ظرفی لعاب کامل

شکل۲. نقاشی مهمانی شاه عباس در کاخ چهل‌ستون اصفهان
شکل۳. کاشی زیرلعابی با نقش معروف مهمانی شاه عباس (ماخذ: موزه هنر بنیاد مستضعفان انقلاب اسلامی).

به خود می‌گیرد. کوزه‌های قلیان از ظروفی هستند که لعاب تزئینی داده می‌شوند لعاب‌هایی رنگارنگ و بیشتر سبز و آبی مسین یا زرد می‌پوشاندند. رنگ یکنواخت این سفال‌ها به‌دلیل فروبردن در خمیر چینی است. این فرایند به‌گونه‌ای ماهرانه انجام می‌شود که بین دو رنگ متفاوت قرارگرفته در بالا و پایین، رنگ ملایم دیگری نیز پدید می‌آید. کاشی قالبی (شکل ۲) نمونه جعلی از کاشی برجسته قاجاری زیرلعابی از مهمانی شاه عباس (شکل ۳) است که در موزه هنر ایران متعلق به بنیاد مستعفان انقلاب اسلامی نگهداری می‌شود.

شکل۲ مربوط به کاشی زیرلعابی نقش‌برجسته می‌باشد که با عنوان کاشی برجسته قاجاری (مهمانی شاه عباس) در موزه هنر بنیاد مستضعفان نگهداری می‌شود، و قدمت آن به اواخر سده ۱۳ هـ‌ق، دوره قاجار برمی‌گردد. از خمیر گل‌سنگی، کاشی قالبی و نقاشی چند رنگ زیرلعابی ساخته شده است. در مجموعه بنیاد چندین اثر در این قالب وجود دارد (شکل ۳).

الف- ساخت اشیا سفالی با استفاده از روش‌ها و مواد تاریخی

نمونه دیگر از آثار نیمه‌جعلی، آثاری هستند که به لحاظ ماده اصیل هستند اما مفهوم و محتوای آنها جعلی است. به‌طوری که جاعل در این نوع جعل به استفاده از مواد قدیمی و کهنه مفهوم و محتوایی جعلی و غیر از آنچه هست را نشان‌می‌دهد. نمونه بشقاب زیر در شکل ۴ متعلق به یک تاجر عتیقه‌فروش در مانیل است، این بشقاب به‌گونه‌ای ساخته شده که گویی

شکل ۴. یک بشقاب چینی که تا حدودی چینی است طوری ساخته می‌شود که انگار با موجودات دریایی پوشانده شده ست. نگاهی دقیق‌تر نشان می‌دهد که قطعه با گچ (ترکیب سخت‌کننده مشابه) و پوسته‌های کاشته شده مرتبط است اثری جعلی که از یک تاجر عتیقه در مانیل تهیه شده است. ماخذ http://ceramics.chalre.com/detecting_fake_ceramics/sample_fake_ceramics.htm.)

شکل ۵. بین سال‌های ۱۹۵۸ تا ۱۹۶۰ .م چندین مصنوع آنگلو-ساکسون در طول ساخت مدرسه‌ای در محله و انلیپ لیسترشایر کشف شد که شامل کاسه‌های تزئینی بودند. (@pottedhistory).

چینی است و نقوش آن به‌گونه‌ای اجرا شده گویی با زندگی دریایی عجین است، یک نگاه تخصصی جعلی بودن آن را نشان می‌دهد به‌طوری که این کار

شکل۶. سمت راست: اثر سرامیک گل‌سنگی با تزئین زرین‌فام متعلق به قرن ۱۷ میلادی دوره صفویه در موزه ویکتوریا و آلبرت و سمت چپ: شئ سفالین مشابه اثر قبلی که در سال ۱۹۰۹ میلادی توسط سفال‌گران معاصر موزه ویکتوریا و آلبرت ساخته شده است (Watson.2004).

با گچ و مواد سخت‌کننده مشابه آن ساخته شده است (شکل ۵ و ۶).

ب- ساخت اشیاء سفالی به سبک‌های تاریخی

در دوره‌های متفاوت با پیشرفت تکنولوژی، بسیاری از هنرمندان با تقلید از نمونه آثار سفالی تاریخی دست به ساخت آثار جدید به مثابه نمونه اصل زده‌اند. به شکل‌گیری موزه‌ها فعالیت جاعلین افزایش یافته و این آثار جدید تقلیدی به‌عنوان نمونه اثر تاریخی وارد موزه‌ها گردید. اطلاعات و منابع زیادی از سفال زیر موجود نیست اما حاشیه نامتناسب و رنگ سفیدی که بعداً بر روی آن نقاشی شده و همچنین تزئینات اجرا شده بر روی لعاب نشان دهنده جعلی‌بودن این اثر است (شکل ۷و۸).

شکل –۷ کاسه سفالی بدنه گل‌سنگی با نقاشی به‌رنگ سیاه در زیر لعاب، احتمالاً ساخته شده در ایران قرن۲۰ م (احتمالاً ۱۹۶۰) موجود در موزه ویکتوریا و آلبرت. نمونه‌های اصیل این سبک متعلق به قرن ۱۳م است (Watson.2004).

شکل۸. نمونه کاسه سفال بدنه گل‌سنگی در سبک سفال سلطان آباد (؟) ساخته شده در ایران قرن ۲۰ م موجود در موزه ویکتوریا و آلبرت. اشیاء اصیل این سبک متعلق به قرن ۱۳م است (Watson.2004).

جعل در بازار عتیقه

فعالیت‌های گذشته برای پیداکردن آثار باستانی در مراحل اولیه خود بیشتر برای دستیابی به آثار و اشیاء عتیقه نفیس بوده و افراد زیادی صرفاً برای منافع مادی و یافتن گنج به‌دنبال آن می‌رفتند. چنانچه دکتر نگهبان در این‌باره به اشیاء گرفته شده از قاچاقچیان

شکل ۹. سفال مینایی گل‌سنگی با تزئین زیرلعابی کاشان ایران، با تاریخی جعلی در سال ۶۴۰ ه.ق موجود در موزه ویکتوریا و آلبرت به شماره ۱۹۱۸–۸۱ نگهداری می‌شود و قبل از قرن ۱۳م مرمت شده است (Watson.2004).

شکل ۱۰. جزئیاتی از شکل که نشان‌دهنده نوشته شدن تاریخ بر روی گچ بازسازی شده و مرمت است (Watson.2004).

در یانیک تپه به سرپرستی دیوید استروناخ اشاره می‌کند که بعد از رسیدن به محل کاوش و بازدید از ساختمان محل نگهداری اشیاء اظهار داشتند که جای بسی خوشبختی است که چنین تعداد بالایی از ظروف سفالی تقریباً سالم در کاوش بدست آمده است. با رفتن به اتاقی که سفال‌ها در آنجا قرار داشت، ایشان اظهار کرد که این ظروف در کاوش به‌دست نیامده بلکه به‌وسیله نماینده اداره باستان‌شناسی که همراه هیأت کاوش است از دلالان عتیقه محلی و زارعین خریداری شده است (نگهبان، ۱۳۷۶). با اهمیت آثار عتیقه به‌دنبال آن نیز جعل در بازار گسترش یافت و بدین‌سان آثار جعلی بازاری به اشتباه اهمیت یافته و توسط موزه‌داران و گاهاً متخصصان وارد موزه‌ها گردید. شکل ۹ یک سفال زرین‌فام را نشان می‌دهد که متعلق به مداخلات دوره پهلوی است، در این اثر علاوه بر کتیبه و نقوش بانوان و اسلیمی‌ها به‌کار رفته با تقلید از سبک ایلخانی با مهارت خاصی اجر شده است، در حال حاضر نمونه‌هایی از این ظروف را می‌توان در بازار منوچهری تهران یافت که کپی از ظروف زرین‌فام هستند (رازانی، ۱۳۸۹).

الف. تکه‌چسبانی سفال‌های گمنام به یکدیگر

در این‌گونه آثار همان‌گونه که از عنوان آن مشخص می‌شود بخشی از اثر اصیل و بخش دیگر جعلی است و خصوصیات یک اثر جعلی و اصیل را دارند (نیک‌بر، ۱۳۸۲). در این نوع آثار جعلی، جاعل با استفاده از قطعات شکسته قدیمی و ناقص و غیرکامل (قدیمی یا جدید) و چیدمان آنها به ساخت و یا تکمیل قطعه‌های جدید دست می‌زند که تقلید از آثار اصیل یا ساخت فرمی جدید را در پی دارد (Oddy, 2017) در ظرف سفالی زیر مشاهده می‌کنید، قسمت‌های از سفال (دهانه، پایه، آبریز) متعلق به دوره تاریخی و اصیل وجود داشته و هنرمند با تلفیق کردن این اجز و با استفاده از مواد جدید، فرم متفاوتی ایجاد کرده است (شکل ۱۱) در نمونه دیگر که در موزه ارومیه نگهداری می شود با بررسی‌های فرم‌شناسی می‌توان به این نتیجه رسید که اثر مورد مطالعه جعلی است با درنظر گرفتن اینکه آیا این فرم شبیه ظروف آمفورا است، این نتیجه بیشتر ثابت می‌شود. در این

شکل ۱۱. کوزه Maiolica در قرن چهاردهم تا پانزدهم بعد از میلاد (موزه بریتانیا). این سفال از چندین تکه متعلق به ظروف دیگر ساخته شده است (Oddy,1992).

شکل۱۲. قطعات ناهمسان سفال نیشابور با جعل ترکیبی متعلق به موزه قرآن و کتابت تبریز
(مأخذ عکس: آرشیو گروه مرمت دانشگاه هنر اسلامی تبریز).

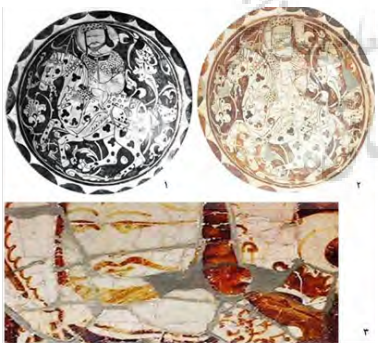

شکل ۱۳. شماره۱. حالت اصلی در زمان خرید ۲. پس از مرمت و برداشتن رورنگی‌ها ۳. عدم اتصال دقیق قطعات به‌یکدیگر. مأخذ www.vam.ac.uk/content/articles/r/real-or-fake

نمونه جاعل با اتصال چند جز اصیل و اضافه‌کردن دسته، این اثر را ابداع کرده است (شکل ۱۲).

شکل۱۴. اثر سفالی مشکوک به جعل ترکیبی از دو سفال مجزا ساخته شده است (ماخذ: آرشیو موزه در موزه ارومیه)

ب-جعل به وسیله ترکیب و ساخت اشیاء

استادکاران سنتی که امروزه در بازار آثار مربوط به مجموعه‌داران را با قیمت بالا مرمت می‌کنند. بعضاً اشخاصی هستند که بدون اینکه سواد دانشگاهی داشته و یا با مرمت علمی آشنا باشند و با استفاده از اطلاعاتی که سینه به سینه از اجداد خود به ارث برده‌اند و با به‌کار بردن هنر و استعداد ذاتی خود کار می‌کنند، آن‌ها با دیدگاه عامه‌پسند و بازاری کار می‌کنند و به‌ندرت با مواردی برخورد می‌کنند که شخص، مرمت علمی یا همان مرمت موزه‌ای را برای اثر خود بخواهد که در آن صورت نیز کاری را انجام می‌دهند که به گفته آن‌ها در مقایسه با سایر روش‌ها زمان کمتری را می‌گیرد و البته بسیار آسان‌تر است (علیمیرزایی،۱۳۹۰) (شکل۱۴).

جعل و ناسره‌کاری مرمتگران

گاهگاه دیده شده است که مرمتگران به‌عنوان افرادی که با اشیاء فرهنگی و تاریخی در ارتباط مستقیم هستند، مداخلات بسیار زیادی در آثار داشته‌اند. شاید یکی از دلایلی که برخی مرمتگران (البته نادر) به سمت جعل آثار عتیقه می‌روند آشنایی آنها با روش‌های ساخت، تولید، روش‌های پیرسازی و همچنین آشنایی با آسیب‌های اشیاء تاریخی است نمونه‌های زیادی در رابطه با جعل آثار تاریخی توسط مرمتگران نسخ خطی و همچنین نقاشی گزارش شده که به‌دلیل عدم پرداخت به مسأله جعل سفالینه‌های

شکل۱۵. مرمت اولیه در ایران چیزی شبیه به جعل بوده است و نمونه‌ای از آن در این تصویر قابل‌مشاهده است. محسن پیرامون در حال مرمت اشیا در محوطه باستانی تپه حصار دامغان (رازانی، ۱۳۸۹).

شکل۱۶. سمت راست: جام آیینی به شکل انسان، مکشوفه از تپه باباجان، قدمت ۸۰۰-۷۰۰ پ. م؛ سمت چپ): جعل توسط مرمتگر با بازسازی بیش از حد سفالینه، عکس قبل و بعد از مرمت (رازانی،۱۳۸۷. الف،) موزه ملی ایران، **@irannationalmuseum-fa**

تاریخی این مطلب مغفول مانده است. یکی دیگر از اقداماتی که می‌تواند موجب اقدامات غیراصیل توسط مرمتگران شود، مسأله بازسازی بیش از حد در همان سبک و سیاق قدیمی است. این اقدام می‌تواند در دوره‌های تاریخی گذشته به سبب عدم وجود قوانین مربوط به میزان مداخله در اصالت شئ و همچنین عدم بازشناسی ارزش‌های اثر اصیل ناقص در مقابل اثر کامل شده، با الحاقات فراوان باشد. نمونه‌ای از مرمتگران داخلی که تلاش نموده است برخی از آثار را تا حد ممکن عین به عین مرمت کند، مرحوم محسن پیرامون کارمند متوفی موزه ملی ایران است.

شکل۱۷. بازسازی بیش از حد سفال‌های پیش از تاریخی تپه لیلان شهرستان ملکان (ماخذ: اکبر عابدی ۱۳۹۹).

بازسازی‌های بیش از حد، به مثابه انحراف از تعمیر و مرمت

اصل مهم در برخورد با بخش‌های مفقودی این است که «کمترین اختلال ایجاد شده برای مرمت تصویر، باید به اصالت آن به‌عنوان یک آفرینش و یک سند تاریخی احترام بگذارد. بازسازی نواحی مفقود، نه با هدف تکمیل کار، بلکه مطابق محدودیت‌های تعریف شده، برای درمان مفقودی‌ها به قصد آن که بخشی از زمینه شوند، توجیه شده است. این کار باید مانند تفسیری انتقادی از کار اصلی قابل‌تشخیص باشد و به تمامیت صوری کار یکی شود. شکست در تداوم بخشیدن به سیمای تصویری، بر شکل معماری تأثیر می‌گذارد این موضوع گاه توجیه‌کننده موزون‌سازی بیش از حد معمول است. به‌طورکلی مرمت بخش‌های مفقود تابع ویژگی یگانگی بالقوهی اثر و همچنین موقعیت و گستردگی مفقودی‌هاست(برندی، ۱۳۸۷).

به‌طورکلی زمانی که ساخت بخش‌های گم‌شده بر پایه‌ی حدس و گمان انجام می‌شود، و بزرگی بخش مفقودی از اندازه‌ای خاصی بیشتر می‌شود، بازسازی موجه نیست (شکل۱۷). موضوع مهم در این مورد کاهش آشفتگی ناشی از مفقودی از طریق جلوگیری از تداخل آن با تصویر خواهد بود. مفقودی، به‌جای آنکه به مانند نقشی درآید که خود را جدا کرده و در جلوی تصویر که حال به زمینه بدل‌شده قرار دهد باید به زمینه‌ای در پشت تصویر که نقش تصویری خود را بازیافته است، تبدیل شود.

نتیجه‌گیری

همواره جعل اشیاء فرهنگی و تاریخی در برهه‌های مختلف وابسته به اوضاع سیاسی و اقتصادی و فرهنگی کشورهای صاحب فرهنگ و تمدن کهن توسط سودجویان و ذی‌نفعان بازار عتیقه انجام می‌شده است. این مقاله به بررسی جزئیات و جنبه‌های مختلف مرتبط با جعل سفالینه‌های تاریخی و فرهنگی همچون تاریخچه و گونه‌شناسی جعل با تمرکز بر سفالین‌های ایرانی می‌پردازد. در زمان‌های مختلف، جعل سفالینه‌ها در ایران به‌عنوان یک هنر و صنعت رایج بوده است. این جعل‌ها معمولاً با استفاده از روش‌ها و مواد تاریخی انجام می‌شده است. برخی از گونه‌های جعل شامل تقلید سفالینه‌های قدیمی و برجسته بوده است. به‌صورتی‌که برای تقلید از سفالینه‌های اصلی در طرح و نقش و الگوهای ساخت، اقدام به تقلید و شبیه‌سازی آثار جدید به شکل اشیاء کهن می‌کنند. در روش دیگر از جعل که در بازارهای عتیقه‌فروشی مرسوم است، معمولاً با کنار هم‌قراردادن دیگر ظروف و تکه‌چسبانی این کار انجام می‌شود. این نوع جعل جنبه کاربردی‌تری دارد و در تلاش برای تولید قطعات سفالی جدید با استفاده از قطعات موجود صورت می‌گیرد. همچنین، تحریف و جعل توسط مرمتگران و تعمیرکنندگان، به‌خصوص در زمینه بازسازی‌های بیش از حد، به مثابه انحراف از تعمیر و مرمت، آثار مورد بررسی قرار گرفته است. این تحریفات و جعل‌ها می‌توانند تاریخچه و ارزش آثار را تحت تأثیر قرار دهند و به تاریخ‌نگاری نامناسب منجر شوند.

سپاسگزاری

مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان بررسی جعل آثار تاریخی در خصوص اشیاء سفالین است که در دانشکده حفاظت آثار فرهنگی و تاریخی دانشگاه هنر اسلامی تبریز انجام شده است، لذا بدین‌وسیله از مسئولین محترم دانشگاه هنر اسلامی تبریز برای در اختیار قراردادن امکانات مادی و معنوی قدردانی می‌شود

پی‌نوشت‌ها

1. Henry Rene D'Allemagne

منابع

ابن خلدون، عبدالرحمان. (۱۳۴۵). مقدمه ابن خلدون. مترجم: ح. پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

ابـن مسـکویه، ابـو عـلی. (۱۳۸۹). تجـارب الام. مترجـم الـف. امـامی تهـران: سـروش

برنـدی، چـزاره. (۱۳۸۷). نظریه‌هـای مرمـت، ترجمـه پرویـز حنـاچی، تهـران: دانشـگاه تهـران

پاکبـاز، رویییـن. (۱۳۸۵). دایـره المعـارف هنـر. تهـران: فرهنـگ معاصـر

دالمـانی، هانـری رنـه. (۱۳۷۸). از خراسـان تـا بختیـاری، ترجمـه غلامرضـا سـمیعی، جلـد دوم، تهـران: طـاووس

دل‌زنـده، س. (۱۳۹۵). تحـولات تصویـری هنـر ایـران. تهـران: موسسـه فرهنـگی پژوهـش چـاپ و نشـر نظـر

رازانی، مهـدی.(۱۳۸۷ الـف) محسـن پیرامـون از نخسـتین مرمتگـران مـوزه‌ای در ایـران. نشـریه دانـش مرمـت و میـراث فرهنـگی، دانشـکده مرمـت، دانشـگاه هنر اصفهـان، ۴(۲)، ۵-۱

رازانی، مهـدی. (۱۳۸۷.ب). نـگاهی بـه مبـانی مرمـت دو مجموعـه کاشی تصویـری در مـوزه چهل‌سـتون. نشـریه دانـش مرمـت و میـراث فرهنـگی، دانشـکده مرمـت، دانشـگاه هنـر اصفهـان،۴(۳)، ۱۲-۲

رازانی، مهـدی، بخشـنده‌فرد، حمیدرضـا، تـوکلی، اصغـر، نصیـرزاده، بهنـاز. (۱۳۸۹). نـگاهی بـه جعـل میـراث فرهنـگی در ایـران (بـا بررسـی پایـه چـراغ جعلـی بـه سـبک سـلجوقی در کاخ مـوزه چهلسـتون اصفهـان). مرمت و پژوهـش- دو فصلنامـه تخصصـی مرمـت اشـیاء و بناهای تاریخـی۴.(۸)، ۶-۳.

رازانی، مهـدی، نصیـرزاده، بهنـاز. (۱۳۹۳). جعـل و تقلـب در آثـار باسـتانی و هنرهـای تجسـمی مفاهیم، گونه‌شـناسی، سرنوشـت قانـونی و روش‌هـای بـررسی. برگزیـده مقـالات اولیـن و دومیـن همایـش مـلی کاربـرد تحلیل‌هـای علـمی در باستانسـنجی و مرمـت میـراث فرهنـگی، دانشـگاه هنـر اسـالمی تبریـز (۱۳۹۲-۱۳۹۱ اردیبهشـت ۲۶ و ۲۵) بـه کوشـش مهـدی رازانی و بهـرام آجورلـو، تبریـز: دانشـگاه هنـر اسلامی تبریـز، ص. ۱۳۲-۱۰۷.

روان‌جـو، احـد. (۱۳۹۱). پژوهـشی در اجازه‌نامـه یـا اذن‌نامـه در قلمـرو هنـر و خوشـنویسی. نشـریه هنرهـای زیبـا- هنرهـای تجسـمی، ۴(۵۰)، ۴۳-۵۰.

شـاردن. ژان. (۱۳۶۲). سـفرنامه شـاردن: بخـش اصفهان. نـگاه. مترجـم: ح. عریضی

شفیعی کدکنی. محمدرضا. (۱۳۸۳). متن‌شناسی، نقش ایدئولوژیک نسخه بدل. نامه بهارستان، ۵(۱۰-۹)، ۹۳ تا ۱۱۰.

علیمیـرزایی، فاطمـه. (۱۳۹۰). بـررسی سیر تحـول مرمت سـفال در ایـران، اسـتاد راهنمـا دکتـر وطـن دوسـت حقیقی، دانشـگاه آزاد اسلامی واحـد مرکـزی تهران.[چاپ نشـده]

کریـم لـو، داود. (۱۳۸۷). تـاراج میـراث مـلی: هیـات فرانسـوی (۱۳۵۴-۱۳۴۱ هجـری). ج.۲. تهـران: وزارت امـور خارجـه

ماسـکارلا، وایـت اسـکار. (۱۳۹۸). دروغ بـزرگ شـد: ازدیـاد جعـل آثـار باسـتانی ایـران و کشـورهای همجـوار. (مترجـم: صمـد علیـون). تبریـز: حسـنلو

مایـل هـروی، نجیـب. (۱۳۹۴). تاریـخ نسـخه‌برداری و تصحیـح انتقـادی نسـخه‌های خـطی. تهـران: وزارت فرهنـگ و ارشـاد اسلامی

مینـوی، مجتـبی. (۱۳۵۱). فـردوسی سـاختگی و جنـون اصلاح اشـعار قدمـا. دانشـکده ادبیـات و علـوم انسـانی دانشـگاه تهـران، ۹(۱۸)۱-.

نگهبان، عزت اله. (۱۳۷۶). مروری بر پنجاه سال باستان‌شناسی ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

Caple, Chris. (2006). Objects: reluctant witnesses to the past. Routledge.

Crddoc.P. (2009). “Scientific investigation of copies, fakes Forgevis”. Butterworth Heinemann.

Edwards, H. G., & Vandenabeele, P. (Eds.). (2012). Analytical archaeometry: selected topics. Royal Society of Chemistry.

Oddy, Andrew (Ed.). (1992). The art of the conservator. London: British Museum Press.

Scott, David A. (2016). “Authenticity, Restoration, Forgery”. In The potential of X-radiography. Etairia Kritikon Istorik on Meleton, pp. 367-380.

Watson, Oliver. (2004). "Fakes and forgeries in Islamic Pottery." Oriente moderno, 84(2), 517-540.